

відпусткою по догляду за дитиною, хто працюватиме повний або неповний день, за графіком тощо. Сім'я сама визначить, що їй треба.

Дуже важливо для нас під впливом зовнішніх і внутрішніх проблем відтворити зміст існування сім'ї і збудувати життя з новими розуміннями.

Ми живемо в дуже складний час, коли відбувається переосмислення багатьох догм, коли викривлені ролі чоловіків і жінок в сім'ї, коли назріла криза не тільки фінансова, політична і економічна, але і в наших думках і в нашому серці.

Стан нестійкості чи хаосу, яким характеризується будь-яка криза, впливає на людей. З одного боку людина втрачає можливість задовольняти свої потреби, а з другого - виявляється не зовсім готова до "викликів часу".

Стан хаосу – це складна, але творча за своєю суттю, фаза вибору шляху подальшого розвитку.

Криза супроводжується крахом звичних уявлень, непередбачуваними наслідками і нестабільністю; вона потребує прийняття нової програми дій. Зміст кризи може бути зрозумілий як переоцінка цінностей та ідеалів.

У загальному вигляді криза є порушенням постійної рівноваги і водночас перехід до нової рівноваги.

Кожна криза ставить перед нами вибір, і я думаю, що не дарма саме в цей складний час ми піднімаємо проблеми сім'ї, оскільки від вибору кожної людини, кожної сім'ї залежать зміни ходу історії, доля нашої держави.

Сьогодні, я сподіваюсь, ми зможемо закласти фундамент обласної програми "Щаслива родина", ми зможемо поєднати наші зусилля, направити творчу енергію на розвиток і процвітання сімей Чернігівщини.

Юда Л.А.,

*доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи ЧДПУ імені .Г.Шевченка,
кандидат педагогічних наук*

Гендерний аналіз українських родинних традицій

Шлюбно-сімейні відносини та родинні традиції – досить складна і своєрідна сфера життя, суспільний інтерес до неї завжди був стійким і масовим. Пояснюється це тією великою роллю, яку сім'я відіграє в соціальному житті, в особистому щасті кожної людини.

Дослідження свідчать, що проблеми шлюбу і сім'ї та збереження родинних традицій зараз є першочерговими в оздоровленні суспільства. Їх можна вирішити лише на підставі економічного і духовного оздоровлення країни.

Сьогодні в умовах докорінних змін в українському суспільстві при проведенні соціальної політики необхідно враховувати тенденції розвитку сімейно-шлюбних відносин, зміни соціально-рольового статусу чоловіка і жінки в сім'ї, відсутність гендерного паритету в родині. Серед них можна зазначити такі:

– сім'я продовжує існувати та зберігати певний авторитет у багатьох людей, незважаючи на кризові явища, які в ній відбуваються;

– сім'я стає більш демократичною, рівноправною, змінюються ролі

подружжя;

- спостерігається лібералізація у статевих стосунках; зростає кількість дітей, які народжені поза шлюбом, які покинуті;

- на фоні ломки звичних соціальних цінностей сьогодні непомірно зростає гедонізм та індивідуалізм, особливо серед молодого покоління, що створює безпосередню загрозу інституту сім'ї, яка заснована на шлюбі;

- спостерігається укладання шлюбу за шлюбним договором. Можна припустити, що це явище буде набувати поширення у зв'язку зі зростанням соціальної диференціації суспільства;

- знижується шлюбний вік; ті хто бере шлюб, менш підготовлені до сімейного життя в моральному та матеріальному планах;

- скорочується дітонароджуваність;

- зростає нетривалість шлюбу і нестабільність соціального інституту сім'ї;

- держава формально затвердила цивільний шлюб, тим самим поставивши себе на дуже небезпечний шлях, який вже пройшли деякі європейські країни (яскравий приклад – Голландія).

Як наслідок – старіння населення, недостатня народжуваність, погіршення репродуктивного здоров'я, „фемінізація бідності”, домашнє насильство, правова незахищеність членів сім'ї.

Організація та впорядкування українського суспільства на демократичних засадах потребують нового змісту всієї системи соціальних норм, що регулюють сучасні суспільні відносини, а також удосконалення тих із них, що історично себе виправдали. А для цього варто звернутися до історичних відомостей про роль і місце чоловіка та жінки в українському суспільстві на різних етапах становлення і розвитку української держави.

Велике значення для розуміння зазначеної проблеми мають праці дослідників і збирачів народних звичаїв ХІХ—початку ХХ ст., а саме: М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, А. Костяківського, В. Мухіна, І. Оршанського, Н. Полонської-Василенко, П. Чубинського а також сучасних науковців М. Гримич, О. Івановської, Г.С. Лозко, А. Пономарьова та інших. Такі дослідники, як М.Ганенко, В.Гнатюк, К.Грушевська, Н.Загледа, П.Єфименко, М.Костомаров, З.Кузель, В.Охримович, М.Сумцова, І.Франко, розглядали питання правового та майнового становища жінки в сім'ї, укладення шлюбу та розлучення, особливості статево-вікового розподілу праці, проблеми сімейно-шлюбних відносин та образ жінки в народному світогляді.

Сім'я та шлюб є історично-конкретною системою взаємовідносин, яка формувалась на основі міжособистісних інтересів подружжя, батьків, дітей та родичів, які були пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою. З часом сім'я змінюється, пристосовується до змінюваних суспільних відносин, хоч і є одним з найбільш стійких суспільних інститутів¹.

Унікальність сімейних стосунків та родинних традицій у тому, що їх основу становлять міжособистісні взаємини, які виникають на ґрунті кохання, любові, кровної спорідненості, тому специфіка сімейно-шлюбних відносин не завжди регулюється юридичним правом.

Самобутність і сила українського народу - в його національних традиціях і звичаєвому праві. Система звичаєвого права – історично сформована сукупність правових традицій і звичаїв, якими регулювалися стосунки і поведінка людей у різних сферах їхнього життя, одна з важливих ділянок народної свідомості та народних знаньⁱⁱ.

Звичаєве право відіграло важливу роль і в сімейному житті українців. Незважаючи на загальний вплив церкви, правові традиції протягом століть визначали основи шлюбно-сімейних відносин, функції, особисте і майнове становище членів родини, порядок спілкування і багато іншого. На засадах звичаєвого права ґрунтувалося побутування статево-вікових груп, різного роду трудових асоціацій тощоⁱⁱⁱ.

Такі закони і правила, які активно діяли і ще діють у звичаях народу, знайшли своє відображення в обрядах, у традиціях роду, спільності, закріплені в характері нації, тісно пов'язані з віруваннями, народною міфологією і народною політикою, реалізувалися в праці і поведінці кожного в колективі.

На сучасні традиції та звичаї укладення шлюбу значно вплинув їх історичний розвиток. Сьогодні нас цікавить соціально-рольовий статус чоловіка і жінки в сім'ї. Формування родинних і сімейних традицій, звичаїв і обрядів починається ще в дородовому суспільстві. Відповідно протягом тисячоліть змінюється і гендерний паритет у сімейних стосунках і взаєминах.

Так, у первісному суспільстві, провідна роль належала жінці як прародительниці роду людського, яка виконувала дітородну функцію. А шлюбні зв'язки були тимчасовими. Рідство визначалося за материнською лінією, у суспільстві існував матріархат.

Поступовий розвиток соціально-економічних відносин обумовив перехід до патріархату, який утвердився завдяки монополізації чоловіком приватної власності. На цій основі відбулося формування сімейних відносин, які мали патріархальний характер. Провідна роль як у суспільних, так і у родинних стосунках, належала чоловікові.

Виникали різні типи сімей з їх життєвими циклами, ідеологіями, формувалася інститут шлюбу.

Шлюбно-сімейні відносини Київської Русі регулювалися як звичаєвим правом, так і чинним княжим законодавством, а після запровадження християнства – ще й церковними уставами.

Шлюбно-сімейне право дохристиянської доби допускало багатожонство, купівлю, викрадення і приведення нареченої. Відомо, що до хрещення князь Володимир мав 5 дружин і близько 800 наложниць^{iv}.

Із запровадженням християнства 988 року і присвоєнням церквою монопольного права утвердження шлюбу почали складатися норми шлюбного права. Процес цей йшов двома шляхами: через трансформацію давніх весільних обрядів у правовий звичай і через узаконення рішень органів церковної влади, що спиралася у своїх діях на візантійське шлюбне право. Їх узаконення належить до середини XI століття. Зафіксовані в законодавчому кодексі князя Ярослава Мудрого, а пізніше й в інших зводах, вони своєрідно акумулювали багатовіковий досвід суспільного буття східного слов'янства^v.

Саме за нормами звичаєвого права укладанню шлюбу завжди надавали вагомого значення. За звичаєвим правом, в Україні людину вважали за самостійну тільки після одруження. Народно-педагогічні уявлення свідчать, що неодружена людина, якого б віку вона не була, вважалася парубком (дівкою) і користувалася меншим авторитетом у громаді, ніж одружена. Свідченням тому були ритуали, які осуджували молодь, що не виконувала призначених їй за віком функцій і тим самим вносила дисбаланс в установлену структуру соціуму і порушувала соціо-вікову динаміку. Тому серед основних факторів та принципів укладання шлюбу слід відзначити, насамперед, фізіологічні, сутність яких полягала в дотриманні відповідного вікового цензу (для дівчат – 16-17, для хлопців – 18-20 років).

Важливе місце посідали соціальні та релігійні чинники (при виборі шлюбної пари надання переваги представникам одного соціального кола та спільного віросповідання). Провідну роль при укладанні шлюбів відігравали моральні засади (заборона шлюбів між кровними родичами, дотримання цноти, осуд багатошлюбності, розлучень та “життя на віру” тощо).

Слід зазначити, що такі явища, як багатошлюбність, розлучення, “життя на віру” загалом були нехарактерними для традиційного українського суспільства, однак, не сприймалися як абсолютне зло. Наприклад, серед молоді не виправдовували шлюб “на віру”, але не засуджували його серед дорослих людей у тому разі, коли релігійні канони заважали легалізації стосунків, а економічні умови спонукали до спільного життя (селянин-вдівець, який поховав трьох дружин, для підтримання господарства одружується із вдовою, що поховала трьох чоловіків). Розлучення диктувалось рядом причин (матеріальні нестатки, хвороба, перелюб), які не дозволяли брати активну участь у життєдіяльності сім’ї та продовженні роду. Звичаєве право захищало, насамперед, таку модель сім’ї, яка могла б успішно відтворювати себе в потомстві та бути економічно самостійною. Ці факти свідчать про досить високу свободу особи в народній аксіологічній системі.

Фактори, принципи укладання шлюбів, методи та прийоми контролю над їх дотриманням базувались на традиціях та етнічних стереотипах, які певним чином сприяли етнічній консолідації та ідентифікації.

Розпад патріархальних відносин, демократизація сімейної сфери призвели до зникнення тих традиційних норм, які сприяли збереженню усталеного розуміння про стабільність сім’ї, що, у свою чергу, спричинило певний вплив на динаміку та вектори розвитку етносу.

Вірілокальний тип української родини (перехід дружини в сім’ю чоловіка, основний відлік родоводу за чоловічою лінією), а також здійснення контролю над основними ресурсами сімейного майна, головування у веденні господарства та ряд інших чинників свідчать, що традиційно в системі “чоловік-жінка” домінуючу роль відігравав чоловік. Але побутування юридичних конструкцій в українському звичаєвому праві (посаг, материзна), факти участі жінки в громадському суді, функціонування інституту приймацтва (перехід чоловіка у прийма в сім’ю дружини) говорять, що і для жінки був характерний доволі високий рівень свободи і незалежності.

Ряд структурних елементів звичаєво-обрядової культури, зокрема й гендерні взаємостосунки, також підтверджують факт відносного рівня свободи жінки. Наприклад, серед чоловічих дійових осіб весільного обряду найважливішу

ритуальну функцію виконував староста, який дуже часто обирався з-поміж дядьків молоді за материнською лінією, що також є ознакою жіночої філіації (відліку за жіночою лінією) і пережитками аванкулату (системи спорідненості за лінією рідного брата дружини). Про відносно високий рівень свободи свідчить також побутування обов'язкової словесної формули, якою батько питав згоди доньки на шлюб. Вона була формальністю, однак, сам факт присутності цієї формули в обряді сватання вельми показовий, оскільки в ритуальній поведінці, як правило, немає випадковостей. В Україні існувала форма укладення шлюбу через сватання дівчини до хлопця.

Натомість роль чоловіка в сімейних обрядах (родини, весілля, похорони) доволі обмежена. До багатьох обрядодій чоловіки взагалі не допускалися.

Постає проблема ролі батька та матері у вихованні і соціалізації дітей. У системі “батько-мати”, незважаючи на вагомий авторитет батька, соціальні характеристики материнської ролі окреслені народною педагогікою українського етносу чіткіше, ніж батьківської. Участь матері в соціалізації дитини ставала провідною вже на початкових етапах виховання й полягала, насамперед, у формуванні морально-ціннісних орієнтацій, залученні до традиційно-обрядової культури, до ведення господарства тощо.

Важливим для розуміння гендерних стосунків є аналіз “образу покровителя”, який у різних культурах виникає як цілком природна і закономірна потреба людини в захисті, що реалізується в уявленнях про сакральне, надприродне, божественне. Народні уявлення про батьків, особливо матір, наближають їх до надприродної сили, Бога. На цьому рівні виявляється прерогатива родових цінностей. Особливо важливою вважали ритуально-магічну роль материнського благословення у родинному, весільному обряді, при виряджанні в дорогу тощо. У народно-педагогічних уявленнях, закляття, прокльони матері вважались для дітей найстрашнішою карою. У природі сакрального в українському традиційному світогляді і відповідно надприродного, божественного домінує жіноча стать, що виявляється в культурі Матері.

Цей невеличкий аналіз виховної ролі батька і матері у сім'ї спонукає нас згадати народу мудрість: „Чоловік у домі – голова, а жінка – душа”^{vi}.

Для вступу в сам шлюб від жінок на Русі вимагалось виконання багатьох умов. Однією з них був шлюбний вік: 15—16 років, у XIV—XV століттях - від 12 до 18 років. Церква забороняла укладення шлюбів з представниками інших конфесій. Однак ці заборони не поширювалися на великокнязівські родини, члени яких досить часто укладали шлюбні угоди з представниками правлячих династій зарубіжних країн.

Відповідно до існуючих у Київській Русі церковно-правових норм не дозволялося більше, ніж два рази брати шлюб. Третій шлюб був дозволений лише у випадку смерті другого чоловіка. Шлюбні узи церква проголошувала непорушними. Їх розривання допускалося лише у виняткових випадках і тільки після судового розгляду.

Давньоруське право розлучення також виникло з прийняттям християнства і поширенням церковного шлюбу, і, хоча світська влада неодноразово втручалася в цю сферу діяльності церкви, сама церква була монопольним регулятором його розвитку. На початку підставою до визнання шлюбу недійсним вважали лише

смерть одного із подружжя. Проте вже в епоху Устава Ярослава церковна практика розширила перелік причин розлучення. Приводом для розлучення подружжя була, звичайно, невірність дружини. Цікаво, що подружня невірність чоловіка не давала підстав для розлучення. Пізніше, з розвитком феодалного права, жінки отримали право на розлучення з причини зради чоловіка.

Жінку як об'єкт суспільного життя XVI—XVII століть вивчали історики XIX століття досить поверхово, через призму чоловічої звитяги і козацького аскетизму.

В Україні XVI—XVII століть суспільне становище жінок, на відміну від Західної Європи, залежало не від суспільного статусу чоловіка, а від власного майнового становища. Тому шляхтянки, незалежно від сімейного стану, володіючи величезними земельними латифундіями, отримували суспільну вагу.

Будучи значимою одиницею суспільства, жінки за повнотою своїх прав і свобод не становили у цей період будь-якого винятку. Їх правове становище нормував Литовський Статут, у карних та цивільних постановах якого був закріплений принцип рівного права для чоловіків та жінок. Забезпечивши майнову незалежність жінок та їхні права на успадкування землі, Литовський Статут, таким чином, узаконив рівний з чоловіком правовий статус, що мало для жінки неабияке значення.

Повноліття у Першому Литовському Статуті 1529 року було визначено для чоловіків — 18 років, для жінок — 15 років^{vii}. У Третньому Статуті 1588 року термін повноліття для жінок знижено до 13 років^{viii}. З цього часу дівчина ставала не тільки повноправною володаркою спадкового майна у випадку сирітства, але й могла мати окрему власність ще за життя батьків.

Українські шляхтянки у зазначений період користувалися широкою свободою і правовою незалежністю, не поступаючись у повноті своїх громадських прав чоловікам. Жінки-землевласниці не були усунені і від такої державної справи, як сплата податків, які збиралися з них як з повноправних членів суспільства без будь-яких обмежень. Жінки не були усунуті і від державних посад. Як свідчать документи, жінки могли обіймати та наслідувати посаду старости.

Українська сім'я, як правило, базувалась на принципах рівноправності подружжя, і українська церква, визнаючи жінку значимим членом суспільства, цього не заперечувала. Дружина (від слова «друг») була для чоловіка не слугою, рабинею, а товаришкою, на відміну від великоруської жінки — «жены» (від «роженица»)^{ix}.

„Жінка чоловікові подруга, а не прислуга”^x, – говорить українська народна мудрість.

Для шлюбності XVI—XVII століть в Україні було характерне таке унікальне явище, як розлучення, причому воно відбувалось не лише з причин, які допускала церква, а й через незгоду у подружжі і навіть через втрату довіри та любові, або хронічну хворобу одного із членів подружжя. Після всіх формальностей, пов'язаних з розлученням, чоловік та жінка могли брати нові шлюби.

Оповіді іноземних мандрівників та дипломатів того часу свідчать про значну самостійність українських жінок. Вони змальовують їх досить привабливими, відважними та рівноправними учасницями тогочасного життя та побуту. Такої свободи та незалежності не знали ні західноєвропейські, ні московські, ні, тим більше, азійські жінки.

Статус жінки в правових традиціях української держави доби запорізького козацтва також видається досить цікавим. Запорізьким козакам не дозволялося бути жонатими в місці їх проживання (на Січі), а які вже одружені, слід було, щоб їхні жінки жили поблизу від Січі, у зимівниках і слободах, куди козаки навідувались час від часу.

Відсутність постійного спілкування з жіноцтвом на Січі, очевидно, призводила не стільки до забуття, байдужості або зневаги, скільки до ідеалізації жіночого начала. У системі духовних цінностей запорожців традиції шанування жінки-матері набули й світоглядного значення. Це виражалось не лише в ідеалізації таких понять, як Україна-мати, Січ-мати, козацька шабля-мати, де Січ і шабля уособлювали ідеальну матір - заступницю, але й поклоніння жінці — матері-Богородиці, яку козаки вважали своєю релігійною покровителькою і заступницею. Ікони Божої Матері були серед козаків найшанованішими.

На відміну від України в основі середньовічного законодавства Російської імперії лежали патріархальні погляди та судження щодо призначення жінки. Теоретичною та моральною опорою влади було християнське вчення про стосунки між статями, за яким жінка створена після чоловіка — створена для чоловіка, не тільки помічниця чоловіка, подібна до нього. Створена із ребра чоловіка, вона «зобов'язана йому і світлом, яким вона насолоджується, і ім'ям, яке носить».

У суспільному та науковому середовищі другої половини XIX століття були широко популярні ідеї про природну неповноцінність жінки. Прихильники цих поглядів переконували суспільство в тому, що їх кров має більше води, мозок слабший, рівень здібностей нижчий, ніж у чоловіків, а функції материнства серйозно виснажують організм.

Домінування подібних суспільних поглядів на жінку суттєво впливало на законодавство, тим більше, що вони не були рідкисним винятком. Переважна більшість суспільства, не тільки чоловіки, а й самі жінки, дотримувалися погляду, що жінка ні в якому випадку не є істотою, рівноцінною чоловікові, і навіть прихильники жінок не ставили питання про визнання рівноцінності її людської гідності.

Законодавство цілком відповідно до цих поглядів розглядало жінку як слабку, не зовсім розумну, хибну істоту, яка потребує особливого захисту, підпорядкування авторитету і яку слід утримувати у відповідних межах.

Законодавча рівність прав жінок та чоловіків, яку проголосила радянська влада 1917 року, забезпечила участь жінок у соціально-економічних соціалістичних перетвореннях. Жінки отримали право здобувати освіту, працювати на виробництві, незначну частину сімейних обов'язків переклавши на державні побутові установи. Але українські жінки, як і чоловіки, зазнали політичного та економічного терору з боку партії, держави.

З кінця 80-х років в українській науці почалося переосмислення історичного минулого України, зокрема радянського періоду. У цей час з'являється нове бачення реалій жіночого буття за радянських часів. Відзначаючи досягнення радянської влади у законодавчому закріпленні рівності чоловіків та жінок, наданні жінкам можливості набувати освіту і працювати на виробництві нарівні з чоловіками, дослідники відзначають відсутність автономії жінки як особистості на фоні трагедії українців як нації.

Сьогодні процес утвердження й забезпечення рівноправності в незалежній Україні має національні та європейські особливості. На початку ХХІ століття процеси рівноправності між жінкою і чоловіком в українському суспільстві чим далі зазнають європейських і світових впливів. Це, насамперед, вплив міжнародного жіночого руху, світової інтеграції людства в усіх сферах життя, його інтелектуалізації і гуманізації.

Але зміни, які відбуваються в сучасній Україні, спонукають нас звернутись до таких категорій інституту сім'ї, як духовність, психологія, етика, мораль. Тому що непохитна цінність сім'ї, як і раніше, зберігається в самосвідомості українського суспільства^{xi}.

Саме українські родинні традиції та звичаєві норми, порівняно з кодифікованим правом, були більш гуманними і спрямовуваними на збереження паритетних стосунків і взаємин між чоловіком і жінкою. Саме звичаєве право було основним засобом регулювання взаємовідносин між людьми, зокрема в родинному побуті, і в основному увійшло згодом у закони державного права. Багато звичаїв і обрядів українці зберегли дотепер. Саме норми звичаєвого права покладені в основу сучасного сімейного права.

Дослідження історико-правових засад національного права, зокрема вивчення звичаїв у сфері шлюбно-сімейних (родинних) відносин, є дуже важливим на сучасному етапі відродження і розвитку української державності, становлення і утвердження України як соціальної, правової, демократичної держави, зміни та вдосконалення законодавства.

Література:

ⁱ Грицяк Н.В. Гендерний паритет сучасності // Завуч. – 2000. – № 32. – С. 2.

ⁱⁱ Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюр, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 153.

ⁱⁱⁱ Там само. – С. 153.

^{iv} Іванов В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атака, 2003. – С. 172.

^v Грицяк Н.В. Вказана праця. – С. 2.

^{vi} Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період. – К.: Видавництво художньої літератури, 1963. – с. 642.

^{vii} Первый Литовский Статут 1529 г. / подготовлен Лазуткиной С., Гудавичусом Э. – Вильнюс, 1983 – 1985, – Ч. 1. –1 – 2. – С. 35 – 40.

^{viii} Іванов В., Озель В. Укладання шлюбу за українським звичаєвим правом: Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=500>

^{ix} Грицяк Н.В. Вказана праця. – С. 3.

^x Українські народні прислів'я та приказки. – С. 641.

^{xi} Ткачова В.А. Інститут сім'ї у ретроспективі та сучасності: Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_64/Multiversum_64.htm